

Shahid Bahonar
University of Kerman

Iranian Civilization Research

Online ISSN: 2821 - 0867

Homepage: <https://jic.uk.ac.ir>

Iranian Civilization Research, Volume 6, Issue 2 - Serial Number 12, December 2024

A Comparative Study of the Architecture of the Baluch Mosques of Abadan with the Mosques of Balochistan and Khuzestan

Behzad Vasigh¹ Mehdi Pirhayati²

¹. Associate Professor of the Jundi-Shapur University of Technology Dezful. **E-mail:** behzad_vasiq@yahoo.com

². Assistant Professor of the Jundi-Shapur University of Technology Dezful. **E-mail:** boomavard@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: 16 Jan 2024 Revised: 13 July 2024 Accepted: 25 November 2024 Published online: 12 Dec 2024</p> <p>Keywords: <i>Abadan Balochistan, Baloch mosque, comparative comparison Khuzestan</i></p>	<p>With the Muslim Arab entry into Iran and the expand the Islam, mosques were recognized as a part of the spatial-physical structure of the city. Among these, mosques have played a significant role due to their religious and social functions. Baloch, who are scattered across Iran and the Indian subcontinent, have built their mosques based on their culture and geography. Given that Islamic geographers have only sporadically mentioned ancient mosques in southeastern Iran (Balochistan), comprehensive field research on Baloch mosques in other parts of the country has not been conducted. The existence of the Baloch mosque in Abadan, Khuzestan, for a religious minority with a distinct culture raises the question of how the architectural values of the host community and the ethnic origins have been incorporated into the construction of this building. The objective of this research is to identify the physical and spatial elements of the Baloch mosque in Abadan and compare them to the architecture of Balochistan and Khuzestan mosques, to determine the extent of influence of each style and its manifestation in this mosque. "The method of data collection is both library-based and field-based, and the research method is interpretive with the aim of answering the descriptive-analytical research question." The findings indicate that the Baloch mosque possesses the identity elements of the Balochistan region but has been harmonized with the architecture of Khuzestan due to local considerations. Additionally, the elements used in the mosque are linked to the cultural and religious roots of the Balochistan.</p>

Cite this article: Vasigh, Behzad, Pirhayati, Mehdi (2024). **A Comparative Study of the Architecture of the Baluch Mosques of Abadan with the Mosques of Balochistan and Khuzestan**, *Iranian Civilization Research*, 6(2) 37-52.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/JIC.2025.24676.1402

English Extended Abstract

1. Introduction

Among the organs within the city, the place of worship has always had a special place and therefore it is located everywhere in the heart of the city (Pirnia, 2008: 4). In addition to its religious function and holding related ceremonies, the mosque has functions such as cultural, social, economic, military activities, etc. and therefore has a special role in the lives of the residents of a region. One of the special regions in Iran is the Balochistan region, which, due to its historical and geographical location, has had different architectural characteristics from other parts of Iran throughout history. Thus, various mosques have been formed throughout history in the Balochistan region (Pasian Khamri et al., 2017: 192). The name "Abadan Baloch Grand Mosque" indicates the migration of this people to this region (Lahsaizadeh, 2015: 295). Regarding the background of the research, the following can be mentioned. Pasian Khamri and his colleagues (2017) in a study titled "Typology of Balochistan Mosques in Iran from the Qajar Period to the Present" have explained the types of Balochistan mosques, their architectural type and their physical spatial structure and have introduced the most common types. Mahmoudi (2011) in his thesis titled "Study of Decorations in Balochistan Mosques and Finding the Roots of Their Elements" has introduced the different types of mosques in the region, classified and found the roots of the decorations. The results show that the roots of these decorations go back to the architecture of the Gurkani in India. Vasiq (2019) in his study "Comparative Study of the Rangoon Mosques in India, Imam of Isfahan and Kusumba in Bangladesh" has examined how the architectural thinking of the guest culture is influenced by the host culture in the common themes of mosque design, and the results indicate that this mosque has established its physical continuity with the architectural culture of the mainland. Although various studies have been conducted on various topics about the mosque and the Abadan region, no study has been presented so far on the identification of the Baloch Grand Mosque of Abadan. Therefore, the present study deals with the identification of the architecture of the Baloch Grand Mosque of Abadan and its origins, which itself is considered as an innovative aspect of this article.

2. Research Methodology

In this article, the study samples include mosques in Balochistan and Khuzestan, and finally the Baloch Grand Mosque in Abadan. The selection of these samples is based on their historical and physical components, structure, and form. Field studies and documentary research are the two main tools of this research. In terms of its position in the three research paradigms, the research is interpretive based on description and analysis, and from a strategic standpoint, it is qualitative and based on case studies. In terms of the logic of implementation, it is based on inductive arguments, and from the perspective of its historical purpose, it is based on an interpretive approach.

3. Discussion

Mosques have always been considered as focal points of a city. Also, neighborhood mosques have a significant history in the structure of cities during the Islamic period. This importance led to the increase in the construction of these mosques in cities during the Islamic period based on ethnicities and the number of neighborhoods (Joa'it, 1993: 356). Each culture has shown a different spatial structure and system of the mosque based on the characteristics of the construction context such as

English Extended Abstract

religious perception, geography and climate, aesthetic indicators and architectural history, etc. One of these cultures is the Baloch culture in the southeastern part of Iran and parts of Pakistan and Afghanistan (Fereydoonzadeh et al., 2019). Considering the geographical environment and type of settlement of the Baloch and their nomadic and sedentary life, three general categories of mosques can be named: nomadic, rural and urban. Nomadic mosques were formed outside of urban and rural environments, alongside the nomadic life of nomads, and rural and urban mosques emerged from the needs of a group of Baloch communities settled in one environment (Pasian Khamri et al., 2017: 8).

In Baloch mosques, one can observe the physical tendency of these buildings towards the architecture of the Indian subcontinent, especially Gurkani architecture. This tendency can be observed in the shape of the dome, the decorations of the arches in the form of a cloverleaf arch, the color of the materials, the shape of the minaret and the minarets, the location of the minaret in relation to the entrance and around the dome, etc. (Shoawazi, 2004: 40). However, in nomadic and Kapari mosques, the main characteristics of the mosque, namely determining the direction of the qibla by means of a front semicircle, simplifying the space and transparency of the boundaries, and reducing the variety of decorations, present a different expression from the Baloch Mosque. In addition to the place of construction and the type of materials, these mosques can also be classified according to spatial organization. The spatial structure of these mosques is in three main forms: 1- courtyard (sahn)-shabestan 2- courtyard (sahn)-porch-shabestan 3- two shabestans. This division can be considered to correspond to the complexity of nomadic to urban architecture. In nomadic architecture, only the place of prostration and the direction of the Qibla are designated, and the space is not roofed. Considering the nature of the research, it is necessary to study the mosques of Khuzestan. The three cities of Shushtar, Dezful due to their antiquity and Ahvaz due to their centrality in the contemporary period have been selected in this article. Among the mosques of Khuzestan, mosques of the same period as the Baluchi Mosque of Abadan have been selected. The original building of the mosque is in the Arabic style, consisting of a shabestan on the qibla side and a portico on the other side. The minaret of this mosque was added to the original building in the eighth century AH (Lotfi, 2013: 181). The presence of arches and high porches indicates Sassanid-style architecture. The main materials used in it include brick, stone, plaster, soil and wood. The decorations of the mosque include brick, tile and plasterwork. Dezful also has architectural importance with its historical background. In the following, Ahvaz is also mentioned as the capital of Khuzestan province for the reasons mentioned in the research method section in this study. In the meantime, the Baluch Mosque in Khuzestan was built in the city of Abadan. The Baloch Grand Mosque was established in 1295 AH. After a room was built with bricks and mud as a prayer room next to the residential houses, in later periods, with the cooperation of a group of Baloch people of Abadan, this room was formed into a brick building with a courtyard and a minaret.

4. Findings

According to the materials mentioned in the aforementioned research, the following were found: In terms of materials used, Balochistan mosques are all built with local materials and in accordance with their location. Old rural mosques are all made of mud and clay and new types of bricks. Also, a space called a dome house is not seen in Baloch mosques. The dome is seen as a purely decorative element only in some new urban mosques, which are generally accompanied by colorful decorations

English Extended Abstract

and are in the form of a simple onion dome or a Tarkin. Small minarets on the four sides of the shabestan and its entrance, and cement and plaster with colorful slab and plant patterns that are more visible on the exterior. In Balochistan mosques, there are no service spaces such as a library, ablution room, etc. in the circulation and internal spatial elements. In examining the plans of Khuzestan mosques, the main spaces seen are the courtyard, the shabestan, and service areas. There is no dome in them. The pillared shabestan is located on one side and the courtyard on the other. Service spaces are also scattered around the courtyard. The courtyard-shabestan mosque type is modeled after the Prophet's Mosque, which consists of a pillared nave and an open section. This type of mosque is known as Arabic style mosques. Among the mosques of Khuzestan, some of the mosques studied have a porch on the nave side and are classified as single-porch mosques. In the mosques of Khuzestan province, the first point is the major use of brick materials and azure and turquoise tile decorations. The minaret of the mosque also has a regular polygonal plan, on the body of which there are openings in the form of nave windows. Its latticework is a combination of the openings of Balochistan mosques. The moon and star elements on the top of the dome are adapted from Sunni mosques in Balochistan. The form of the windows is also inspired by the form of minarets of Baloch mosques such as Hazrat Muhammad Mosque and Denaksar Mosque. The special form of the entrance (triangular) is completely similar to the minarets of the brick mosques of Balochistan. This form is also repeated in the windows of the nightstand. This similarity is also clearly seen in the stucco and colored decorations of the altar, the latticework on the body of the minaret, and the use of the moon and star symbol in the mosque. The use of brick materials in the construction of the Baluchi Mosque of Abadan and the installation of numerous openings show that special attention was paid to the climatic conditions of the region. Also, the brick decorations used on its body are taken from the architecture of Khuzestan; although the form of these brickwork has similarities with the decorations of the brick mosques of Balochistan, no brick decorations have been seen in this region. Here too, bricks have been used in accordance with local construction. If the plan of the Baloch Mosque in Abadan is considered, it is similar to the courtyard-shabestan type mosques that are seen in both Balochistan and Khuzestan mosques and are not oriented to a specific region, but columns are not used in this shabestan, which is similar to the first type of Balochistan mosques. Service spaces such as a library, ablution room, kitchen, etc. are present in the circulation and internal spatial elements of the mosque, unlike Balochistan Mosques. According to the data collected about Balochistan Mosques, the most prominent element in all of them is the mihrab, which has a protruding shape from the shabestan. The Baloch Mosque in Abadan can be considered to be a rural and nomadic type in terms of form.

4. Conclusion

The body of the Baloch Mosque of Abadan is based on the mosques of Balochistan. The presence of a single minaret with different decorations from the mosques of Khuzestan, such as lattice panels on the body, suggests the presence of a mosque for the Sunni population. Its entrance is very simply designed and the tall arches that are usually found in the entrance porch of mosques. have been avoided. The special form of the windows and the entrance shows adherence to the forms in Balochistan Mosques. In the interior architecture of this building, it is important in other respects. The protruding mihrab, without verses or Quranic words (often used in Shia mosques), is decorated with colors that indicate the architect's use of previous culture and architecture. This building was initially a small prayer room for the Baloch people in Abadan and later became a full-fledged mosque. What can be seen in this is the adherence to the use of identity elements found in Balochistan mosques and the use of local materials from Khuzestan, such as bricks, as well as the local decorations of the host community of Khuzestan. The Baluch Mosque Assessment Center of

English Extended Abstract

Abadan and Mosques of the Construction Field and the Culture of the Builders It can be seen that the organization of the space is based on the architecture of the mainland of Balochistan and the external body is influenced by the architecture of the construction site of Khuzestan. In this way, the architect, while respecting the surrounding environment and culture and utilizing the architecture of the mosques of the north and south of Khuzestan, has pointed out elements such as the protruding front semicircle to follow its organization in the overall architecture of Khuzestan and in the architectural details of the nomadic mosques of Balochistan. The decorations also have such a method of expression. The decorations are close to the aesthetics of Balochistan in terms of content, but in the selection of materials, special attention has been paid to the native materials of Khuzestan and Khavonchini.

بررسی تطبیقی معماری مسجد بلوچ‌های آبادان با مساجد بلوچستان و خوزستان

بهزاد وثیق^۱ و مهدی پیرحیاتی^۲

^۱ نویسنده مسئول، دانشیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول. پست الکترونیکی: behzad_vasig@yahoo.com

^۲ استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول. پست الکترونیکی: boomavard@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	با ورود اعراب مسلمان به ایران و اعتلای اسلام در این سرزمین، مساجد به عنوان جزئی از ساختار فضایی - کالبدی شهر شناخته شدند. در این میان، مسجد به دلیل کارکردهای مذهبی - اجتماعی جایگاهی مهم ایفا می‌کند. بلوچ‌ها از جمله اقوامی هستند که به صورت پراکنده در ایران تا شبه قاره هند زندگی می‌کنند و مردم آن به تبع عوامل فرهنگی، جغرافیایی و سرزمینی، مساجد خود را بنا نموده‌اند. از سوی دیگر بلوچ‌ها گاهاً مساجدی را در دیگر نقاط ایران برپا کرده‌اند. با توجه به اینکه برخی از جغرافی‌دانان اسلامی به طور پراکنده فقط به مساجدی قدیمی در جنوب شرقی (بلوچستان) ایران اشاره کرده‌اند، تحقیقات میدانی جامعی در خصوص مساجد بلوچ در دیگر نقاط کشور انجام نشده است. وجود مساجد بلوچ‌های آبادان در خوزستان برای یک اقلیت مذهبی با فرهنگی متفاوت این پرسش را ایجاد می‌کند که چگونه ارزش‌های معماری جامعه میزبان و خاستگاه قومی آن در ساخت این بنا بهره‌گیری شده است؟ هدف پژوهش شناخت عناصر کالبدی فضایی مسجد بلوچ‌های آبادان و تطبیق آن با معماری مساجد بلوچستان و خوزستان است؛ تا میزان تأثیر هر شیوه و نمود آن در این مسجد مشخص شود. روش گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و برداشت میدانی بوده و روش تحقیق با رویکرد تفسیری در راستای دستیابی به پاسخ پرسش پژوهش توصیفی تحلیلی است. یافته‌ها نشان می‌دهند مسجد بلوچ‌ها عناصر هویتی منطقه بلوچستان را داراست اما بنا بر ملاحظات زمینه‌ای خوزستان با معماری آن هماهنگ شده است. عناصر مورد استفاده در آن به ریشه‌های فرهنگی و مذهبی بلوچستان وابسته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۳	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۱۲	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱	
کلیدواژه‌ها: آبادان، بلوچستان، خوزستان، مسجد بلوچ‌ها، مقایسه تطبیقی.	

استناد: وثیق، بهزاد؛ پیرحیاتی، مهدی (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی معماری مسجد بلوچ‌های آبادان با مساجد بلوچستان و خوزستان، پژوهشنامه تمدن ایرانی، ۶ (۲)، ۳۷-۵۲.

DOI:10.22103/JIC.2025.24676.1402

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

۱-۱- بیان مسئله

در میان اندام‌های درون شهری، نیايشگاه همواره جایگاه ویژه‌ای داشته و از این‌روست که همه‌جا در دل آبادی جای گرفته است (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۴). مسجد علاوه بر کارکرد مذهبی و برگزاری مراسمات مربوط به آن دارای کارکردهای نظیر فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، نظامی و... بوده و از این رو نقش ویژه‌ای در زندگی ساکنان یک منطقه دارد. یکی از مناطق ویژه در ایران منطقه بلوچستان است که به واسطه موقعیت تاریخی و جغرافیایی آن، در طول تاریخ دارای خصوصیات معماری متفاوتی از سایر نقاط ایران بوده است. بلوچ‌ها پیش از اسلام پیرو مذهب زرتشت بودند؛ ولی از زمان عباسیان تدریجاً به دین اسلام گرویده و عمدتاً مذهب تسنن حنفی دارند (اصطخری، ۱۹۶۷: ۱۴۲-۱۴۱). تحقیقات صورت گرفته درباره مهاجرت بلوچ‌ها به منطقه نشان می‌دهد که قوم بلوچ در سال‌های پیش و پس از ظهور اسلام، تاریخچه‌ای متنوع از نظر محل سکونت در مناطق جغرافیایی مختلف داشته و این سابقه بی‌شک در اعتقادات، باورها و همچنین آداب و رسوم ایشان نقش داشته است. اگر چه منابع محدودی از وضعیت اسکان و مهاجرت بلوچ‌ها در دسترس است، منابعی حضور قوم بلوچ در شمال و غرب ایران را ذکر کرده‌اند که در زمان ساسانیان مجبور به مهاجرت به بلوچستان شده‌اند (Minorsky, 1957: 168). در مورد پراکندگی سکونت بلوچ‌ها باید گفت بلوچستان به طور کلی بین ایران، پاکستان و افغانستان تقسیم شده است. بزرگترین و از نظر سیاسی فعال‌ترین شاخه قوم بلوچ یعنی چهل درصد کل جمعیت آنها در پاکستان ساکن هستند. از قدیم در برخی نواحی بلوچستان، مانند سرحد، تیره‌های آبادی‌نشین شیعه و چادرنشینان سنی بوده‌اند. (لسلی فالکن، ۱۴۰۲: ۸۴). عمده سکونت این قوم در بلوچستان و منطقه گرگان بوده است؛ با این حال در برشی از تاریخ و با رشد صنعت نفت در منطقه خوزستان و بالاخص آبادان، مهاجرت بخشی به منطقه جنوب غرب ایران صورت می‌پذیرد (جیمز، ۱۳۶۹: ۶۸). در روایات اهل سنت و شیعه، نماز جماعت سنت پیامبر اکرم (ص) شمرده شده و بسیار مورد تأکید بوده است. این تأکید در اهل تسنن تا حدی است که خنبلیان و برخی از حنفیان نماز جماعت را واجب عینی دانسته‌اند (ابن اثیر، ۱۹۸۳: ۵۶۴). با توجه به این اهمیت نیاز به ساختن مکانی برای نمازگزاران که قابلیت تجمع داشته باشد در همه حال و شرایط مختلف احساس می‌شده است. به این ترتیب در طول تاریخ در منطقه بلوچستان مساجد متنوعی شکل گرفته است (پاسیان خمیری و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۲). نام «مسجد جامع بلوچ‌های آبادان» نشان از مهاجرت این قوم به این منطقه می‌باشد. بلوچ‌های ساکن در آبادان عمدتاً از بلوچستان آمده و عموماً در بخش خصوصی مشغول به کار بودند. بلوچ‌های آبادان ارتباط قومی خود را با مبداء (بلوچستان) قطع نکرده و تلاش کرده تا برگزاری آیین و مراسمات خویش ریشه‌های فرهنگی خود را در جامعه میزبان تازه نگه دارند. این قوم در آبادان محله‌ای خاص برای زندگی نداشتند و در همسایگی دیگر اقوام زندگی می‌کردند (لهسائی‌زاده، ۱۳۹۴: ۲۹۵).

۱-۲- پیشینه پژوهش :

پاسیان خمیری و همکارانش (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران از دوره قاجاریه تا معاصر» به تبیین گونه‌های مساجد بلوچستان، نوع معماری آن و ساختار کالبدی فضایی آن پرداخته‌اند و متداول‌ترین گونه‌ها را معرفی کرده‌اند. صارمی نایینی (۱۳۹۳) در پژوهش «مقایسه معماری مساجد بلوچستان ایران با مساجد دوره تیموریان هند» تلاش کرده است تا با بیان اشتراکات تاریخی، اجتماعی، فرهنگی میان دو منطقه ایران و هند به بررسی چگونگی تأثیرپذیری این آثار در تزیینات و معماری بپردازد. محمودی (۱۳۹۰) در رساله پایان‌نامه خود با عنوان «مطالعه تزیینات موجود در مساجد بلوچستان و ریشه‌یابی عناصر آنان» به معرفی گونه‌های مختلف مساجد منطقه، طبقه‌بندی و ریشه‌یابی تزیینات پرداخته است نتایج آن نشان می‌دهد ریشه این تزیینات از به معماری گورکانیان هند باز می‌گردد. وثیق (۱۳۹۹) در پژوهش «مطالعه تطبیقی مسجد رنگونی‌های هند، امام اصفهان و کوصومبای بنگلادش» به بررسی نحوه تأثیرپذیری تفکر معماری فرهنگ مهمان از فرهنگ میزبان در موضوعات مشترک طراحی مساجد پرداخته است و نتایج حاکی از آن است که این مسجد از لحاظ کالبدی پیوستگی خود را با فرهنگ معماری سرزمین اصلی برقرار کرده است. حیاتی و همکارانش (۱۳۹۸) در پژوهش «نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول» به

بررسی نقش قبله در سازماندهی فضایی و سلسله مراتب مساجد دزفول پرداخته است. آنها در این پژوهش اجزای کالبدی مساجد مختلف را برشمرده و نتایج حاکی از آن است در اکثر مساجد این شهر اهمیت دادن به محور قبله مورد توجه قرار گرفته است. امیدبخش (۱۳۹۷) در پژوهشی پس از معرفی مسجد جامع شوشتر به بررسی تطبیقی مسجد جامع و مساجد همعصر آن پرداخته و تفاوت‌ها و شباهت‌های آنان را بیان کرده است (جدول ۱).

عنوان پژوهش	محتوای پژوهش	نویسندگان-سال
بررسی معیارهای تطابق معماری مساجد اهل سنت شهرستان زاهدان با کشور همجوار پاکستان	واکاوی منابع معتبر مکتوب در خصوص ارتباط مفهومی مساجد، معماری و تزئینات وابسته به آن اهل سنت زاهدان با مساجد کشور پاکستان	دانیال راحت دهمرده و همکاران ۱۳۹۴
معرفی مسجد جامع دزک سراوان	بررسی بنیان‌ها و تغییر و تحولات صورت گرفته در بنا با نگاهی به مساجد قرون اولیه اسلام	سحر رستگار زاله ۱۳۹۵
مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دروه قاجار	تاثیر مولفه‌های طراحی و ساخت و ساز مساجد در معماری بومی به لحاظ برون‌گرا و درون‌گرا بودن و تاثیر محل قرارگیری در شکل‌گیری این الگو	احد نژاد ابراهیمی و همکاران ۱۳۹۷
بررسی معماری ایرانی اسلامی مسجد جامع دزک سراوان (بلوچستان)	بررسی ویژگی‌های سبک معماری اسلامی مسجد جامع دزک	ابراهیم خراسانی پاریزی و همکاران ۱۳۹۸
الگویابی طراحی مسجد در معماری معاصر با بررسی مساجد تاریخی شهر شوشتر	شناسایی الگوهای طراحی بر اساس بررسی‌های انجام شده و بازشناسی معماری مساجد تاریخی شوشتر با استفاده از الگوهای معماری سنتی	حسن سلیمانی و همکاران ۱۴۰۱
الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر با تاکید بر مساجد شهر دزفول	ارتقاء دادن کیفیت کالبدی و کارآمدی فضایی با بهره‌گیری از آموخته‌های به دست آمده از تحلیل ساختاری مساجد تاریخی	حسن سلیمانی و همکاران ۱۴۰۲
The Architecture of Dezzak Grand Mosque, Iranian Baluchestan With Reference To Prophet Mohammad Mosque in Medina	بررسی معماری مسجد جامع دزک و شباهت آن با تاریخانه دامغان و مسجد فهرج	حسین سرحدی دادیان و همکاران ۲۰۲۲

جدول ۱. پیشینه‌های پژوهش مرتبط با موضوع، منبع: (نگارندگان، ۱۴۰۳)

اگرچه تحقیقات متنوعی در موضوعات مختلف درباره مسجد و منطقه آبادان انجام شده است اما تاکنون پژوهشی در باب شناسایی مسجد جامع بلوچ‌های آبادان ارائه نشده است. بنابراین پژوهش حاضر به شناخت معماری مسجد جامع بلوچ‌های آبادان و ریشه‌های آن می‌پردازد که خود، به عنوان وجه نوآورانه این مقاله محسوب می‌شود. در این پژوهش، محقق در پی بررسی نحوه گرده‌برداری معماری بلوچ‌های خوزستان به نسبت مبدا و جامعه میزبان است. فقر تحقیقات انجام شده در این موضوع، ضرورت انجام این تحقیق را دو چندان می‌کند. با مطالعه پژوهش‌های انجام شده در این تحقیق این پرسش مطرح می‌شود که:

الف: چگونه ارزش‌های معماری جامعه میزبان و خاستگاه قومی آن در ساخت این بنا بهره‌گیری شده است؟

ب: با توجه به قرارگیری این مسجد در استان خوزستان، گفتگوی جامعه میزبان و مهمان در کالبد مسجد چه مواردی را در برمی‌گیرد؟

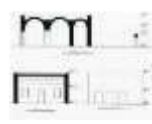

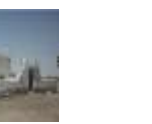

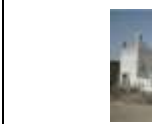

نام «مسجد جامع بلوچ‌های آبادان» نشان از مهاجرت این قوم به این منطقه است. بلوچ‌های آبادان ارتباط قومی خود را با بلوچستان قطع نکرده و تلاش کرده تا برگزاری آیین و مراسمات خویش ریشه‌های فرهنگی خود را در جامعه میزبان تازه نگه دارند. بررسی تطبیقی مسجد جامع بلوچ‌ها با مساجد بلوچستان و خوزستان می‌تواند ضمن شناسایی عناصر کالبدی — فضایی مسجد مذکور، عوامل مؤثر در شکل‌گیری معماری در یک جامعه میزبان را تعیین و اهمیت آن را برای عامه و متخصصان آشکار نماید. این امر می‌تواند به شناسایی آثار اقوام دیگر در سرزمین‌هایی میزبان منجر شده و مانع از تخریب و زوال آن‌ها با توجه به تبیین اهمیت آن‌ها گردد.

۳-۱- روش تحقیق:

در این مقاله نمونه‌های مطالعاتی شامل مساجد بلوچستان و خوزستان و در نهایت مسجد جامع بلوچ‌های آبادان است. انتخاب این نمونه‌ها براساس مؤلفه‌های تاریخی و کالبدی، ساختار و شکل آنها است. مطالعات میدانی و سندپژوهی دو ابزار اصلی این پژوهش هستند. پژوهش از لحاظ جایگاه در پارادایم‌های سه‌گانه تحقیق، تفسیرگرا مبتنی بر توصیف و تحلیل بوده و از موضع راهبردی کیفی و مبتنی بر نمونه موردی است. از نظر منطق اجرا مبتنی بر استدلال‌های استقرایی و از نگاه هدف تاریخی آن مبتنی بر رویکرد تفسیری است.

۲- مبانی نظری

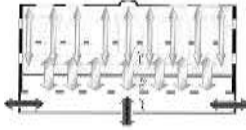

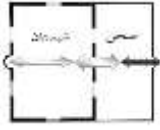
از نظر لغوی مسجد از ریشه «مزگت» می‌باشد که در زبان عربی به مسجد تبدیل و ریشه «مسجد» از آن استخراج شد؛ اما در زبان فارسی تا چند سده پس از اسلام نیز به همان شکل کاربرد داشت و امروزه به شکل «مسجد» به کار می‌رود (حیاتی، رفوف و کاروانی، ۱۳۹۷: ۳). الگوی معماری نخستین مسجد توسط پیامبر اسلام (ص) با ویژگی‌هایی چون سادگی، تزیینات محدود، مصالح بومی و عملکردی بودن آن شکل گرفت. این الگو زمانی که وارد ایران شد مطابق با فرهنگ و اقلیم خاص هر منطقه ترکیب و به عنوان مهم‌ترین عنصر در شهرهای دوره اسلامی شناخته می‌شد (هیلن براند، ۱۳۸۰). مسجد، اصلی‌ترین بناهای مذهبی اسلام به شمار می‌رود که کارکرد اساسی آن عبادت جمعی است (هیلن براند، ۱۳۸۷: ۳۱). مساجد به عنوان نقاط کانونی یک شهر، همیشه مورد توجه بوده‌اند. همچنین مساجد محله‌ای، سابقه‌ای قابل اعتنا در ساختار شهرهای دوره اسلامی دارند. این اهمیت موجب گردید که در شهرهای دوره اسلامی، بر اساس قومیت‌ها و تعداد محلات ساختن این مساجد رو به افزایش رود (جعیتا، ۱۳۷۲: ۳۵۶). نماز جماعت تجلی وحدت مسلمانان است و لذا هدف نهایی معماری مسجد، تأمین عمیق‌ترین نوع وحدت زندگی و مفهوم جامعه و تمرکز بر آن است. با این حال هر فرهنگ بر پایه خصوصیات زمینه ساخت مانند تلقی مذهبی، جغرافیا و اقلیم، شاخص‌های زیبایی‌شناسی و سابقه معماری و... کالبد و سامانه فضایی متفاوتی از مسجد را نشان داده است. یکی از این فرهنگ‌ها، فرهنگ بلوچ در حوزه جنوب شرق ایران و مناطقی از پاکستان و افغانستان است. استان سیستان و بلوچستان در سده‌ها اخیر همواره دارای زندگی عشیره‌ای بوده است (فریدون زاده و دیگران، ۱۳۹۸). همین امر سبب شکل‌گیری ساختارهای جمعیتی کوچک به عنوان روستا شده و مسجد از بارزترین جلوه‌های فرهنگ اسلامی در بلوچستان است. به‌گونه‌ای که، علی‌رغم شرایط اقتصادی این منطقه، ساخت مسجد یکی از اعمال دینی به حساب می‌آید. همچنین به دلیل تأکید ویژه بر نماز جماعت در میان مردم اهل سنت، ساخت مسجد، جایگاه ویژه‌ای دارد؛ به نحوی که گاه مساجد بزرگ در روستاها واقع شده‌اند. ساده زیستی و عدم یکجانشینی مانع از احداث معماری‌های زمان‌بر و ماندگار می‌گردد و در نتیجه سازه‌های مذهبی نیز مانند سایر سازه‌های این‌گونه جوامع تحت تأثیر شیوه‌های زیستی قرار می‌گیرند. همچنین دوری منطقه از مراکز بزرگ سیاسی و اقتصادی، کویری و کم‌آب بودن منطقه و فرسایش سریع مصالح به عللی مانند طوفان شن و نیز بارش‌های هندی (علیچانی و رییس پور، ۱۳۹۰)، باعث شده است که در این منطقه مساجد با قدمت زیاد دیده نشود. با توجه به محیط جغرافیایی و نوع سکونت بلوچ‌ها و زندگی عشایری و یکجانشینی، می‌توان سه دسته کلی مساجد عشایری، روستایی و شهری را نام برد. مساجد عشایری در خارج از محیط شهری و روستایی، در کنار زندگی کوچ‌روی عشایر شکل گرفته و مساجد روستایی و شهری از نیاز گروهی از اجتماعات بلوچ ساکن شده در یک محیط پدید آمده‌اند (پاسیان خمیری و دیگران، ۱۳۹۶: ۸).

<p>مساجد نزدیک چادر ساخته با فضای سنگچین شده مستطیلی ساخته می‌شود. بین ۱۰-۲۰ متر بیرون زدگی نیم‌دایره محراب</p>					
 <p>مساجد عشایری سراوان، منطقه کوه سفید</p>					<p>موقت یا عشایری (بدون سازه)</p>
<p>محوطه بیرونی با استفاده از پرچین مشخص و از مصالح گیاهی مانند حصیر بافته شده نی و برگ خرما ساخته شده اند.</p> <p>مساجد، به ترتیب کنارک، نیکشهر و جنوب استان کرمان</p>					
<p>گنبد‌های نار و استفاده از تزئینات - دیوار کوتاه اطراف حیاط جهت گردش هوا - ترکیبی از صحن در ضلع شرقی و شبستان در ضلع غربی - پلان مستطیلی - محراب به صورت نیم‌دایره‌ای بیرون زده در انتهای شبستان - منارچه‌هایی در اشکال استوانه‌ای، مکعبی و مخروطی در چهار گوشه، - سردر ورود به حیاط و شبستان</p>					<p>روستایی مصالح خشتی / روستایی مصالح نو</p>
<p>رحمانیه</p> <p>ملک آباد</p> 	<p>میرمطاء</p> <p>گیتک</p> 	<p>دنک‌سر</p> <p>سجد کلات دادالله</p> 	<p>ملاقبیر محمد</p> <p>مسجد بین راهی چابهار-راسک</p> 	<p>حضرت محمد</p> <p>مسجد بین راهی چابهار-راسک</p> 	
<p>طوبی تیس</p> 		<p>هیت</p> 		<p>ستیل نوبندیان</p> 	
<p>این مساجد ساختار فضایی مشابه مساجد روستایی را دارند اما در تزئینات گسترده و در مصالح با دوام‌تر هستند.</p>					
<p>جگرد، ایرانشهر</p> 		<p>سیدالشهدا</p> 		<p>کنارک</p> 	
<p>شهری</p>					

جدول ۲: مساجد موقت بلوچستان (منبع نگارنده براساس: پاسیان خمیری و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۱ و محمودی، ۱۳۹۰: ۳۹)

در مساجد فوق می‌توان گرایش کالبدی این بناها به معماری شبه قاره هند و به خصوص معماری گورکانی را مشاهده نمود. این گرایش در شکل گنبد، تزئینات طاق‌ها به شکل قوس شبدری، رنگ مصالح، شکل مناره و منارچه‌ها، محل قرارگیری مناره نسبت به ورودی و پیرامون گنبد، و ... قابل مشاهده است. گنبد پیازی اهمیت خود را فقط در ایران و در حوالی قرن شانزدهم میلادی به دست می‌آورد و آن زمانی است که اسلام به هند راه می‌یابد (شوازی، ۱۳۸۳: ۴۰). با این حال در مساجد عشایری و کپری، خصوصیات اصلی مسجد یعنی تعیین جهت قبله به وسیله نیم‌دایره قدامی، ساده‌سازی فضا و شفافیت مرزها و کاهش تنوع تزئینات

بیانی متفاوت از مسجد بلوچ را به پیش می‌نهد. علاوه بر محل ساخت و نوع مصالح می‌توان این مساجد را بر حسب سازماندهی فضایی نیز گونه‌بندی نمود. ساختار فضایی این مساجد به سه حالت اصلی: ۱- صحن - شبستان ۲- صحن - رواق - شبستان ۳- دو شبستانی وجود دارد. این تقسیم را می‌توان متناظر با پیچیده شدن معماری عشایری تا شهری دانست. در معماری عشایری تنها محل سجده و جهت قبله تعیین شده و فضا مسقف نیست.

گونه ۳	گونه ۲	گونه ۱	
			
دو شبستانی	صحن - رواق - شبستان	صحن - شبستان ستون دار	صحن - شبستان
این گونه کمتر تکرار شده است. شبستان زمستانی در ابتدا ساخته و بازشوهای اندک دارد. در شبستان تابستانی براساس گردش هوا و تهویه قرار می‌گیرد. هر دو شبستان معمولا محراب دارند.	رواق‌ها عناصری هستند که در حدفاصل صحن و شبستان قرار می‌گیرند. در اغلب موارد شبستان‌ها ستونداراند. این گونه، پرکاربردترین شیوه ساخت در مساجد است و از مساحت بیشتری نیز برخوردار است. در نمونه‌های جدید گنبد روی شبستان قرار گرفته است.	از لحاظ شکلی در ردیف گونه صحن - شبستان قرار می‌گیرند اما برای کنترل بار سقف یک ردیف ستون با جززهای زیاد در وسط آن قرار گرفته است.	ساده‌ترین گونه از مساجد بلوچستان است که اغلب نماها در آن به صورت متقارن می‌باشد.

جدول ۳: گونه‌بندی مساجد بلوچستان بر اساس پلان (منبع: نگارندگان)

پس از معرفی مساجد بلوچ، می‌توان به تزیینات و آرایه آن اشاره نمود. این مهم در مقایسه تطبیقی مسجد آبادان و مساجد مناطق میزبان مفید خواهد بود. عناصر تزیینی در این مساجد به دو گونه تزیینات بیرونی و درونی تقسیم می‌شوند. تزیینات بیرونی: ۱- کنگره‌ها (در حصار دور حیاط و لبه بام)، ۲- مناره‌های کوچک تزیینی، ۳- خشت‌کاری، ۴- گل‌بری، ۵- کنده‌کاری چوب ۶- سیمان‌بری، ۷- تزیینات سردر، ورودی و رواق‌ها، ۸- موزاییک‌کاری، ۹- کاشی‌کاری، ۱۰- مناره، ۱۱- گنبد، ۱۲- نقش ماه و ستاره، ۱۳- مشبک‌کاری سیمانی و تزیینات درون: ۱- تزیینات رنگی، ۲- گل‌بری، ۳- سیمان‌بری، ۴- گچ‌بری، ۵- موزاییک‌کاری، ۶- کاشیکاری می‌باشند.

تزیینات کنگره‌ای	مناره‌های کوچک تزیینی	نقش ماه و ستاره	تزیینات رنگی، مشبک و گچ‌بری محراب	تزیینات سیمان‌بری رواق	تزیینات رنگی و گچ‌بری سقف
------------------	-----------------------	-----------------	-----------------------------------	------------------------	---------------------------

					
مسجد چاهار	مسجد امیر حمزه	مسجد سیدالشهدا	بین چاهار- راسک	مسجد حضرت محمد	مسجد حضرت محمد
					
مسجد طوبی تیس	مسجد سیتل نوبندیان	مسجد طوبی تیس	سیتل نوبندیان	مسجد روستای گیتیگ	مسجد سیتل نوبندیان

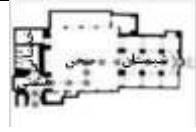

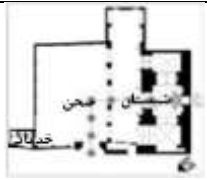
جدول ۴: انواع تزیینات مساجد بلوچ (منبع: نگارندگان براساس محمودی، ۱۳۹۰ و پاسبان خمیری و دیگران، ۱۳۹۶)

۱-۲- مساجد خوزستان

با توجه به ماهیت پژوهش بررسی مساجد میزبان و در اینجا خوزستان لازم است. مصالح این منطقه عموماً از آجر بوده و از مصالح سنگی در بعضی مناطق نیز استفاده می‌شود. در مجموع می‌توان گفت عوامل عمده مؤثر در جزئیات این منطقه عبارتند از: شرایط اقلیمی منطقه از جمله مصالح موجود، جنس خاک ناحیه و شرایط آب و هوای گرم منطقه که تأثیر زیادی در شکل‌گیری بناها داشته است. عامل دیگر مسئله فرهنگ اسلامی منطقه است که در ریخت محلات، نقوش و متن‌های تزیینی مؤثر بوده است. در میان مجموعه‌های معماری، معماری مذهبی همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است و سابقه آن به قبل از دوره شکل‌گیری شهرها و روستاها برمی‌گردد. سه شهر شوشتر، دزفول به علت قدمت و اهواز به سبب مرکزیت در دوره معاصر، در این نوشتار انتخاب گردیده‌اند. در میان مساجد خوزستان، مساجد هم‌دوره با مساجد بلوچ‌های آبادان (اواخر دوره قاجار، اوایل دوره پهلوی اول) انتخاب شده‌اند. شوشتر با پیشینه‌ای باستانی در شمال خوزستان واقع شده است. از مهم‌ترین بناهای مذهبی آن مسجد جامع شوشتر (۵۵۲۹ق) است (امیدبخش، ۱۳۹۷: ۵). بنای اولیه مسجد به سبک عربی، متشکل از شبستانی در جانب قبله و رواقی در ضلع دیگر است. مناره این مسجد در قرن هشتم هجری به بنای اولیه اضافه شده است (لطفی، ۱۳۹۲: ۱۸۱). وجود طاق‌ها و ایوان‌های رفیع نشان از معماری به شیوه ساسانی دارد. عمده مصالح استفاده شده در آن شامل آجر، سنگ، گچ، خاک و چوب می‌باشد. از تزیینات مسجد می‌توان به تزیینات آجری، کاشی‌کاری و گچ‌بری اشاره کرد. دزفول نیز با پیشینه تاریخی از اهمیت معماری برخوردار است. در ادامه اهواز هم به عنوان مرکز استان خوزستان بنابر دلایل ذکر شده در بخش روش پژوهش در این تحقیق آورده شده است. اهواز از جمله شهرهایی است که به دلیل ساخت و سازهای نوین در آن آثار معماری دوره‌های گذشته در حال نابودی است. به همین دلیل تنها می‌توان تعداد معدودی از مساجد آن را بررسی کرد. مساجد خوزستان از لحاظ نظام شکلی و عناصر تشکیل‌دهنده به گونه‌های مختلفی تقسیم‌بندی می‌شوند. نژادابراهیمی و مرادزاده (۱۳۹۷) در پژوهشی اظهارنظرها و نظریات مختلف محققان را مطالعه کرده و اجماعی از آنها را در جدولی دسته‌بندی کرده‌اند. مطابق این جدول مساجد براساس عناصر کالبدی عبارت مساجد شبستانی، مساجد تک‌ایوانی، مساجد دویوانی، مساجد چهار ایوانی، مساجد چهارطاقی، مساجد بسته، مساجد گنبدمرکزی با دو رواق کشیده در طرفین، مساجد چلیپایی و مساجد صخره‌ای هستند. هدف از بیان تقسیم بندی سنجش سازماندهی مسجد بلوچ با این تقسیمات است. آن گونه که در شناخت سازماندهی فضایی این مساجد دیده می‌شود، عنصر مشترک صحن - ایوان - شبستان یک روند فضایی مشترک در بین تمامی مساجد خوزستان است. تزیینات هندسی و به وسیله کاشی و آجرخوون بیان شده است.

نام	نقشه	تزیینات	دیاگرام فضا
مسجد جامع شوشتر		 کاشی کاری	
مسجد گچ‌بری		گچ‌بری	

	<p>خون چینی</p>		<p>اهواز حاج رضا</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>اهواز آسیدعلی</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>اهواز طالب زاده پهلوی اول</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>اهواز توجید (بیگدلی)</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>جامع دارفول صفویه</p>
	<p>کاشی کاری و خون چینی</p>		<p>دارفول شاه کن الدین</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>دارفول مرشد بکان</p>
	<p>کاشی کاری</p>		<p>دارفول لب خندق</p>
	<p>خون چینی</p>		<p>دارفول معزی</p>

	 <p>خوون چینی</p>		<p>دزفول نوی</p>
	 <p>کاشی کاری و خوون چینی</p>		<p>دزفول دروازه</p>
	 <p>کاشی کاری و خوون چینی</p>		<p>دزفول حاج صوفی</p>

جدول ۵: مساجد خوزستان (منبع: نگارندگان بر اساس: لطفی، ۱۳۹۲ و حزبی، ۱۳۹۲)

۳- بستر پژوهش: مسجد بلوچ‌های آبادان

مسجد جامع بلوچ‌های آبادان در سال ۱۲۹۵ ه.ش تاسیس گردیده است. از سال ۱۳۵۶ شمسی این منطقه محل سکونت مهاجران و بلوچ‌های اهل تسنن قرار گرفته است. پس از آن که با خشت و گل اتاقی به‌عنوان نمازخانه در کنار خانه‌های مسکونی ساخته شد، در دوره‌های بعد با همکاری جمعی از بلوچ‌های آبادان این اتاقک به‌صورت یک بنای آجری با حیاط و مناره شکل گرفت. بنای فعلی به لحاظ ساختار عمومی نمونه تکامل‌یافته همان بنای پیشین است.

تصویر ۱- بخش های مختلف مسجد بلوچ ها در آبادان

تصویر ۲- تصویر رنگونی و بلوچ ها

از ویژگی‌های این مسجد می‌توان به درهای چوبی با حجم‌های برجسته مکعبی، سردرهای متقاطع شیشه‌ای، پنجره‌هایی با رأس مثلث و طول‌های بلند و عرض کم، سقف مزین شده با مکعب‌هایی با نقش دایره‌ای و حلقه درهم‌رفته، طراحی محراب با طرحی الگوبرداری شده از محراب مسجد رنگونی‌های آبادان و مناره‌ای آجری با ارتفاع ۱۰ تا ۱۲ متر به همراه اتاقی به عنوان محل سوختن بخور، اشاره کرد.

۴- یافته‌های پژوهش

با توجه به مطالب ذکر شده در پژوهش مذکور موارد ذیل یافته شدند: از نظر مصالح استفاده شده، مساجد بلوچستان همه با مصالح بومی و مطابق محیط قرارگیری خود ساخته شده‌اند. مساجد روستایی قدیمی همه از خشت و گل و گونه‌های جدید از آجر می‌باشند. همچنین فضایی تحت عنوان گنبدخانه در مساجد بلوچ دیده نمی‌شود. گنبد به عنوان عنصری صرفاً تزئینی تنها در بعضی از مساجد جدید شهری دیده می‌شود که عموماً با تزیینات رنگی همراه است و به فرم گنبد پیازی ساده یا ترکیب می‌باشد. منارچه‌های کوچک در چهارطرف شبستان و سردر آن و سیمان‌بری و گچ‌بری با نقش‌های دال‌بری و گیاهی رنگی که نمود بیشتری در نمای بیرونی دارد. در مساجد بلوچستان در سیر کلاسیون و عناصر فضایی داخلی، فضاهای خدماتی نظیر کتابخانه، وضوخانه و... وجود ندارد. در بررسی پلان مساجد خوزستان عمده فضاهای دیده شده صحن، شبستان و قسمت‌های خدماتی می‌باشند. گنبد در آن‌ها وجود ندارد. شبستان ستون‌دار در یک سمت و حیاط در سمت دیگر قرار گرفته است. همچنین فضاهای خدماتی در اطراف حیاط پراکنده شده‌اند.

گونه مساجد صحن - شبستان از مسجد پیامبر الگو گرفته شده است که از یک شبستان ستون‌دار و یک بخش سرگشاده تشکیل شده است. این نوع مساجد به مساجد سبک عربی معروف‌اند. در میان مساجد خوزستان برخی از مساجد بررسی شده دارای ایوان در سمت شبستان هستند و در گونه مساجد تک ایوانی قرار می‌گیرند. در مساجد استان خوزستان اولین نکته استفاده عمده از مصالح آجر و تزیینات کاشی‌کاری لاجوردی و فیروزه‌ای است. مناره‌های بلند استوانه‌ای شکل در دو طرف ایوان ورودی با طاق تیزه‌دار قرار دارند و بر روی بدنه آنها تزیینات کاشی‌کاری با اسامی قرآنی نظیر الله، محمد، علی و... استفاده شده است. ایوان بلند با دهانه عظیم، کتیبه تزیین شده بالای ورودی، کاربردی و مقرنس‌کاری‌های داخلی از مشخصه‌های این مساجد به شمار می‌رود. با توجه به انجام مطالعات میدانی در خصوص مسجد جامع بلوچ‌های آبادان این گونه فهم می‌شود که در سردر بنا از قوس تیزه‌دار استفاده شده و کتیبه در آستانه ورودی فرم مثلثی دارد. این قوس بین مساجد خوزستان و مساجدی مانند کلات الله‌داد و ستیل نوبندان دیده می‌شود. مناره مسجد نیز دارای پلان چندضلعی منظم است که روی بدنه آن روزن‌هایی به شکل پنجره‌های شبستان است. مشبک‌کاری آن گره‌ای از روزن‌های مساجد بلوچستان است. المان‌های ماه و ستاره در بالای گنبد اقباسی از مساجد اهل سنت در بلوچستان است. همچنین فرم پنجره‌ها از فرم منارچه‌های مساجد بلوچ مانند مسجد حضرت محمد و جامع دنک‌سر ایده گرفته شده است. مصالح آجری نشانه پیروی از بوم منطقه که مبتنی بر معماری آجری و بالاص خورن چینی می‌باشد. محراب مسجد همانند مساجد منطقه بلوچستان به شکل نیم‌دایره الحاقی به پلان مربعی شبستان است. از منظر تزیینات، گچ‌بری‌های گیاهی همانند تزیینات منطقه بلوچستان مانند طوبی تیس و امیر حمزه است. فرم خاص ورودی (به صورت مثلثی) در قیاس با منارچه‌های مساجد خشتی بلوچستان، مشابهت کاملی دارد. این فرم در پنجره‌های شبستان نیز تکرار شده است. در گچ‌بری‌ها و تزیینات رنگی محراب، مشبک‌کاری روی بدنه مناره و استفاده از علامت ماه و ستاره در مسجد نیز این مشابهت کاملاً دیده می‌شود. استفاده از مصالح آجر در ساخت مسجد بلوچ‌های آبادان و تعبیه بازشوهای فراوان نشان می‌دهد به شرایط اقلیمی منطقه توجه ویژه شده است. همچنین تزیینات آجری استفاده شده روی بدنه آن از معماری خوزستان برگرفته شده است؛ اگرچه فرم این آجرکاری‌ها مشابهت‌هایی با تزیینات مساجد خشتی بلوچستان دارد اما در این منطقه هیچ نوع تزیین آجری دیده نشده است. در اینجا نیز با پیروی از ساختمان سازی بومی از آجر استفاده شده است. اگر پلان مسجد بلوچ‌های آبادان در نظر گرفته شود به مساجد گونه صحن - شبستان شبیه است که هم در مساجد بلوچستان و هم خوزستان دیده می‌شود و به منطقه خاصی معطوف نیست اما از ستون در این شبستان استفاده نشده است که به گونه اول مساجد بلوچستان شباهت دارد (جدول شماره ۲). فضاهای خدماتی نظیر کتابخانه، وضوخانه، آشپزخانه و... در سیر کلاسیون و عناصر فضایی داخلی مسجد برخلاف مساجد بلوچستان وجود دارد. طبق داده‌های گردآوری شده درباره مساجد بلوچستان، بارزترین عنصر در تمامی آنها محراب است که شکلی بیرون‌زده از شبستان دارد، حتی در مساجد عشایری که به صورت سنگچین ساخته می‌شود نیز نیم‌دایره‌ای تحت عنوان محراب و در جهت قبله با سنگ قرار دارد. این پیروی شکلی در حجم و نقشه مسجد بلوچ‌های آبادان دیده می‌شود؛ لذا می‌توان مسجد بلوچ آبادان را از منظر فرمی وابسته به نوع روستایی و عشایری دانست.

ردیف	بخش مربوطه	مسجد بلوچ‌های آبادان	شباهت با مساجد بلوچستان	شباهت با مساجد خوزستان	جزئیات
۱	فضای معماری	 <p>پلان</p>	<p>دارد</p> <p>به مساجد گونه صحن - شبستان شبیه بوده که گونه اول مسجد بلوچستان است.</p>	<p>دارد</p> <p>به مساجد گونه صحن - شبستان خوزستان شباهت دارد.</p>	<p>مساجد بلوچستان</p> <p>مسجد حاج رضا اهواز</p>

-	-	ندارد	بر اساس معماری بلوچستان است.	دارد	ساماندهی فضایی		۲
 مسجد معزی دزفول	استفاده از مصالح آجر در ساخت مسجد جامع بلوچ-های آبادان	دارد	-	ندارد	 کالبد بیرونی	کالبد	۳
 مسجد ستیل نوبندان مسجد کلات الله داد	اکثر مساجد مورد مطالعه دارای قوس ورودی تیزه‌دار هستند.	دارد	مساجد کلات الله‌داد و ستیل نوبندان	دارد	 قوس تیزه‌دار ورودی	کالبد	۴
 مسجد طوبی تیس	-	ندارد	شبیه مناره مسجد طوبی تیس است.	دارد	 مناره مسجد		۵
 مسجد حضرت محمد مسجد دنک سر	-	ندارد	شباهت پنجره‌ها به عناصر تزئینی مساجد حضرت محمد و دنک سر است.	دارد	 پنجره‌ها		۶
 روزن‌های مناره مسجد طوبی	-	ندارد	شبیه روزن‌های مناره مسجد طوبی تیس است.	دارد	 روزن‌های مناره	۷	
 مسجد عشایری سراوان	-	ندارد	شبیه محراب مساجد عشایری سراوان است.	دارد	 محراب نیم‌دایره‌ای قدیمی	۸	

 <p>مسجد آجری نبوی دزفول - خوون چینی</p>	<p>با پیروی از ساختمان سازی بومی خوزستان از آجر استفاده شده و دارای طرح‌هایی شبهه خوون چینی است.</p>	<p>دارد</p>	<p>-</p>	<p>ندارد</p>	 <p>مصالح آجری</p>	<p>۹</p>
<p>-</p>	<p>مساجد خوزستان هم گنبد ندارند.</p>	<p>دارد</p>	<p>مساجد بلوچستان نیز گنبد ندارند.</p>	<p>دارد</p>	<p>گنبد (ندارد)</p>	<p>۱۰</p>
 <p>مسجد روستای کوشوک</p>	<p>-</p>	<p>ندارد</p>	<p>فرم حل قرارگیری کتیبه شباهت زیادی به سردر مسجد روستای کوشوک دارد.</p>	<p>دارد</p>	 <p>کتیبه</p>	<p>۱۱</p>
 <p>مسجد طوبی</p>	<p>-</p>	<p>ندارد</p>	<p>شبهه مساجد طوبی تیس، نوبندیان و مسجد بین راهی چابهار-راسک است.</p>	<p>دارد</p>	 <p>المان ماه و ستاره</p>	<p>۱۲</p>
 <p>مسجد سیدالشهدا</p>	<p>-</p>	<p>ندارد</p>	<p>شبهه مساجد طوبی تیس، امیرحمزه، ستیل نوبندان و سیدالشهدا است.</p>	<p>دارد</p>	 <p>گچبری‌های گیاهی</p>	<p>۱۳</p>
 <p>مسجد رحمانیه</p>	<p>مصالح آجری از مساجد خوزستان برگرفته شده است.</p>	<p>دارد</p>	<p>محتوای تزئینات از مساجد محمد (ص) و رحمانیه برگرفته شده است (در کل محتوا از مساجد بلوچستان گرفته شده است).</p>	<p>دارد</p>	 <p>تزئینات آجری</p>	<p>۱۴</p>

تزئینات

جدول ۶: بررسی تطبیقی عناصر مسجد جامع بلوچ‌های آبادان با مساجد بلوچستان و خوزستان (نگارندگان، ۱۴۰۳)

نتیجه‌گیری

در این تحقیق تلاش شد تا با ریشه‌شناسی فضایی و آمودی مسجد بلوچ‌های آبادان، به نحوه گفتگوی بین معماری بلوچستان و خوزستان پرداخته شود. هدف از این تحقیق یافتن ساختارهایی است که فرهنگ معماری مهمان در جامعه میزبان به کار می‌گیرد تا ضمن استقلال هویتی، زمینه گفتگوی خود را در جامعه میزبان فراهم کند. این تطابق می‌تواند به صورت تقلید، به کارگیری، گرت‌برداری و پیروی از جامعه میزبان شکل یابد. مسجد بلوچ آبادان، در کالبد خود بر مبنای مساجد بلوچستان ساخته شده است. وجود تک‌مناره با آرایه‌های متفاوت با مساجد خوزستان مانند صفحات مشبک روی بدنه، وجود مسجدی برای اهالی سنی‌مذهب را تداعی می‌کند. ورودی آن بسیار ساده طراحی شده و از طاق‌های با تناسب بلند که به طور معمول در ایوان ورودی مساجد وجود دارد، پرهیز شده است. فرم خاص پنجره‌ها و ورودی، پایداری به اشکال استفاده شده در مساجد بلوچستان را نشان می‌دهد. در معماری داخلی این بنا آنچه از باقی جهات حائز اهمیت است؛ محراب بیرون‌زده، فاقد آیات یا کلمات قرآنی (غالباً در مساجد شیعی استفاده می‌شده است) با تزئینات رنگی است که حاکی از توجه معمار به فرهنگ و معماری پیشین کاربر است. این بنا در ابتدا نمازخانه‌ای کوچک برای اهالی بلوچ در آبادان بوده و در ادامه به مسجدی کامل تبدیل شده است. آنچه در این تکامل دیده می‌شود، پایداری به استفاده از عناصر هویتی موجود در مساجد بلوچستان و بهره‌گیری از مصالح بومی خوزستان نظیر آجر و نیز آرایه‌های بومی جامعه میزبان خوزستان است. بر اساس سنجش مسجد بلوچ‌های آبادان و مساجد زمینه ساخت و فرهنگ سازندگان می‌توان دریافت که سازماندهی فضایی بر مبنای معماری سرزمین اصلی بلوچستان و کالبد بیرونی متأثر از معماری محل ساخت خوزستان می‌باشد. بدین طریق معمار ضمن احترام به محیط و فرهنگ پیرامونی و بهره‌گیری از معماری مساجد شمال و جنوب خوزستان به عناصری مانند نیم‌دایره بیرون زده قدیمی اشاره نموده است تا سازماندهی آن در کلیت از معماری خوزستان و در جزئیات از معماری مساجد عشایری بلوچستان پیروی کند. تزئینات نیز چنین روش بیانی دارد. تزئینات از منظر محتوا به زیبایی‌شناسی بلوچستان نزدیک است اما در انتخاب مصالح توجه ویژه به مصالح بومی خوزستان و خوون‌چینی شده است.

منابع

- ابن اثیر، ابوالحسن علی (۱۹۸۳). *جامعه الاصول فی احادیث الرسول*، بیروت: عبدالقادر ارنؤوط.
- اصطخری، ابراهیم‌بن محمد (۱۹۶۷). *مسالك الممالک*، جلد اول، لیدن: دخویه.
- امیدبخش، سارا (۱۳۹۷). بررسی تطبیقی مساجد با نگاهی معطوف به مسجد جامع شوشتر و مساجد هم‌عصر آن به عنوان معماری ایرانی - اسلامی. *معماری‌شناسی* ۱۱(۱).
- پاسیان خمی، رضا، رجبعلی، حسن و رونده، محمدرضا (۱۴۰۰). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر، *مطالعات معماری ایران*، ۶(۱۱)، ۱۸۹-۲۰۵.
- پاسیان خمی، رضا، حسن رجبعلی، و محمدرضا رونده (۱۳۹۶). گونه‌شناسی مساجد بلوچستان ایران، از دوره قاجاریه تا معاصر، *مطالعات معماری ایران* ۱۱(۶): ۱۸۹-۲۰۵.
- پیرنیا، کریم (۱۳۸۷). *مساجد، مجموعه معماری ایران، دوره اسلامی*، یوسف کیانی، تهران: سمت.
- جعیط، هشام (۱۳۷۲). *کوفه: پیدایش شهر اسلامی*. ابوالحسن سروقد مقدم. مشهد: آستان قدس رضوی (بنیاد پژوهش‌های اسلامی).
- حزبئی، مرتضی (۱۳۹۲). *طراحی مسجد در شهر اهواز با محوریت نقش عبادت در شکل‌گیری فضا*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه هنر اصفهان.
- حیاتی، حامد، مرضیه فاخری رئوف و بهاره کاروانی (۱۳۹۸). نقش قبله در جهت‌گیری مساجد سنتی شهر دزفول، *نشریه باغ نظر* ۱۶(۷۰): ۴۹-۶۰.

خراسانی پاریزی، ابراهیم و هاشمی، محمدمسیح و خاتون علوی ناهوکی، نصرت، (۱۳۹۸)، بررسی معماری ایرانی اسلامی مسجد جامع دزک سراوان (بلوچستان)، *دومین کنگره بین‌المللی نوآوری و تحقیق در علوم انسانی و اسلامی*، تهران، <https://civilica.com/doc/1118109>

راحت دهمرده، دانیال و قصری، محمدعلی و ملازهی، علی‌اصغر و غفارپور، سبحان، (۱۳۹۴)، بررسی معیارهای تطابق معماری مساجد اهل سنت شهرستان زاهدان با کشور همجوار پاکستان، *کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و زیرساخت‌های شهری*، تبریز، <https://civilica.com/doc/447688>

رستگار ژاله سحر (۱۳۹۵). معرفی مسجد جامع دزک سراوان. اثر؛ ۳۷ (۷۲): ۵۷-۷۶.

سالنامه آماری سیستان و بلوچستان. (۱۳۸۸). استانداری، دفتر آمار و اطلاعات، فصل اول.

سلیمانی، حسن و محمودی، مهنوش و میرریاحی، سعید (۱۴۰۱). الگوی طراحی مساجد در معماری معاصر با بررسی مساجد تاریخی شهر شوشتر. *جغرافیا*، ۱۲(۴۹): ۵۲۰-۵۴۳. doi: 10.22034/jgeoq.2022.310298.3360

سلیمانی، حسن و محمودی، مهنوش و میرریاحی، سعید (۱۴۰۲). الگوی طراحی مسجد در معماری معاصر با تأکید بر مساجد شهر دزفول. *مطالعات هنر اسلامی*، ۲۰(۵۱): ۳۲۷-۳۳۶. doi: 10.22034/ias.2021.276051.1558

شوازی، آگوست (۱۳۸۳). *تاریخ معماری*. لطیف ابوالقاسمی. تهران: تهران.

صارمی نایینی، داود (۱۳۹۳). مقایسه معماری مساجد بلوچستان ایران با مساجد دوره تیموریان هند. *مطالعات شبه‌قاره ۱۸(۶): ۷۱-۸۸*.

علیجانی بهلول و رییس‌پور کوهزاد (۱۳۹۰). تحلیل آماری، همدیدی طوفان‌های گرد و خاک در جنوبشرق ایران مطالعه موردی: سیستان. *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*: ۲د ش: ۵: ۱۰۷-۱۲۹

فریدون‌زاده، حسن و کشاورز، گلناز، یاری (۱۳۹۸). زیبایی‌شناسی منظر فرهنگی شهر در مختصات جغرافیا و قومیت (نمونه موردی: قوم بلوچ). *برنامه‌ریزی توسعه کالبدی*، ۶(۲): ۶۷-۷۸.

لسلی فالکن، نورمن (۱۴۰۲). *مطالعات تاریخی بلوچستان* (ترجمه ملیحه درگاهی)، تهران: انتشارات پل فیروزه.

لطفی، مینا (۱۳۹۲). نقش آبرسانی در شکل‌گیری ساختار کالبدی شهر شوشتر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، پیام نور تهران غرب.

لهسایی‌زاده، عبدالعلی (۱۳۹۴). *جامعه‌شناسی آبادان*. تهران: کیان‌مهتر.

ماهریلی، جیمز (۱۳۶۹). *عملیات در ایران (جنگ جهانی اول ۱۹۱۹-۱۹۱۴)* (ترجمه کاوه بیات)، تهران: انتشارات رسا.

محمودی، محمدکاظم (۱۳۹۰). *مطالعات تزئینات موجود در مساجد بلوچستان و ریشه‌یابی عناصر آنان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان.

مرادزاده، سام و نژاد ابراهیمی، احد (۱۳۹۷). مطالعه ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار. *هنرهای زیبا: معماری و شهرسازی*، ۲۳(۲): ۸۷-۹۸. doi: 10.22059/jfaup.2019.263428.672084

مهراد، امین (۱۳۹۲). *پژوهشی در مورفولوژی شهری: نگرشی تحلیلی بر شکل‌گیری و تحول یک شهر سنتی دزفول - ایران*. پایان‌نامه ارشد، دانشگاه شهید رجایی.

نژاد ابراهیمی، احد، و سام مرادزاده. (۱۳۹۷). مطالعه‌ای در معماری مساجد ایران برای الگویابی معماری مساجد بوشهر در دوره قاجار. *هنرهای زیبا* ۲(۳۳): ۸۷-۹۸.

وثیق، بهزاد (۱۳۹۹). مطالعه تطبیقی مسجد رنگونی‌های هند، امام اصفهان و کوصومبای بنگلادش. *مطالعات شبه‌قاره ۳۸(۱۲): ۲۶۱-۲۷۶*.

هیلن برند، رابرت (۱۳۸۷). *هنر و معماری اسلامی*. اردشیر اشراقی. تهران: روزنه.

هیلن برند، رابرت (۱۳۸۰). *معماری اسلامی*. باقر آیت‌اله‌زاده شیرازی. تهران: روزنه.

URL4 : <https://www.isna.ir/news/97031406740/>

URL5 : <https://www.sedayemiras.ir/>

URL6: <https://www.amar.org.ir/۱۳۹۵> جمعیت به تفکیک تقسیمات کشوری سال ۱۳۹۵. PUBLISHED 2016: ACCED AT: 2022.

References

H.Sarhaddi-dadian, S. Malekzadeh, and Zuliskandar Ramli.(2022). The Architecture of Dezzak Grand Mosque, Iranian Baluchestan With Reference to Prophet Mohammad Mosque in Medina. *Journal of Islamic Architecture*. Vol 7, No 2 (2022).

Minorsky, Vladimir. (1957). *Persia in A.D. 1478-1490*, London: Royal Asiatic Society.